

Ks. Sławomir Zabraniak

(Rzeszów)

SAKRAMENTALIA ZASTRZEŻONE DUSZPASTERZOM W XVII-XVIII W. (NA PRZYKŁADZIE ARCHIDIECEZJI GNIEŹNIEŃSKIEJ)

W okresie potrydenckim w Kościele w Polsce używano rzymskich ksiąg liturgicznych z niewielkimi adaptacjami do polskich zwyczajów. Na synodzie metropolii gnieźnieńskiej odprawionym w Piotrkowie w 1621 r. nakazano biskupom dostarczyć bezpłatnie do parafii nowe księgi i zdecydowano także o przyjęciu *Rytuału rzymskiego*. Wyznaczona wówczas komisja miała przygotować wydanie tej księgi z uwzględnieniem polskich tradycji liturgicznych. *Rytuał*, zwany potocznie *piotrkowskim*, ukazał się drukiem w 1631 r. w krakowskiej drukarni Andrzeja Piotrkowczyka jako *Rituale Sacramentorum ac aliarum Ecclesiae Caeremoniarum ex decreto Synodi Provinc: ad uniformem Ecclesiarum Regni Polon: usum recens editum*. Wprowadzono do niego 45 odrębności polskich. Publikacja miała kilkadziesiąt wydań do 1763 r. W większości były one skrótami lub wyciągami *Rytuału rzymskiego*. Tylko trzy z nich – z 1634, 1647 i 1725 r. (drugą część wydano w 1730 r.) – były przedrukami pierwszego wydania¹.

¹ Z. Wit, *Troska liturgiczna o człowieka chorego w świetle polskich rytuałów potrydenckich* (1631–1964), Lublin 1995, s. 29; I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich. Wybór tekstów ze zbioru Jana Wężyka z r. 1761*, Warszawa 1981, s. 128–129; W. Wrona, *Dzieje rytuału piotrkowskiego*, „Polonia Sacra”, 4(1951), z. 4, s. 337–340, 468–469; S. Ch[odyński], *Rytuały polskie* [w:] *Encyklopedia kościelna* (dalej Ekośc.), t. 24, Warszawa 1900, s. 29–30; *Acta et constitutiones synodi gnesnensis provincia. Anno Domini, Millesimo Sexcentesimo Vigesimo Primo. Die Vigesima sexta Mensis Aprilis inchoatae, et ad primam diem Maii continuatae* [w:] I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich. Wybór tekstów ze zbioru Jana Wężyka z r. 1761*, Warszawa 1981, s. 270.

W *Rytuale piotrkowskim* przewidziano kilkadziesiąt różnych formuł sakramentaliów². Zalicza się do nich wiele ceremonii ustanowionych przez Kościół na przestrzeni wieków w celu uświęcenia człowieka i udzielenia mu pomocy. Kościół pragnie przez sakramentalia uświęcać codzienne życie ludzkie. Wśród nich znajdują się egzorcyzmy, błogosławieństwa i poświęcenia. Wiele spośród nich jest zastrzeżonych proboszczom.

Liczba sakramentaliów bardzo wzrosła w okresie średniowiecza. Egzorcyzmowano, święcono i błogosławiono ludzi, zwierzęta, rośliny, domy, miejsca pracy i różne przedmioty. Do najczęściej praktykowanych egzorcyzmów należały egzorcyzmy przy chrzcie świętym, przy poświęceniu wody i soli, nad opętanymi, dla ochrony osób i rzeczy. Do najbardziej znanych błogosławieństw należało błogosławieństwo matek po porodzie. Z poświęceń dla proboszczów były zarezerwowane m.in. poświęcenie gromnic w uroczystość Oczyszczenia NMP (2 lutego), ziół w dzień Wniebowzięcia NMP (15 sierpnia) oraz różnych pokarmów, ze znaną dziś powszechnie tradycją święcenia pokarmów wielkanocnych. Z powodu wspomnianego zastrzeżenia dochodziło nawet do sporów sądowych na tym tle³.

Jednym z sakramentaliów był wywód – obrzęd wprowadzenia kobiety do kościoła po porodzie. Przychodziła ona ze swoim ochrzczonym dzieckiem po specjalne błogosławieństwo. Dziękowała jednocześnie za szczęśliwe rozwiązanie i ofiarowywała swoje potomstwo Bogu, prosząc o pomoc w jego dobrym wychowaniu. Nawiażywano do starotestamentalnej praktyki i Matki Bożej, która po 40 dniach przybyła do świątyni jerozolimskiej z małym Jezusem⁴.

Obrzęd liturgiczny wyvodu miał następujący przebieg. Mężatka przybywała do kościoła i czekała przed jego drzwiami, klęcząc na stopniach i trzymając zapaloną świecę w ręku. Wychodził do niej kapłan ubrany w komżę i białą stulę z ministrantem i kropił ją święconą wodą. Potem wypowiadał słowa: *Adiutorium*

² *Ritualis altera pars, De Caeremonis Ecclesiasticis, ut pote De Benedictionibus, Et Exorcismis, Ex Decreto Synodi Provinc; Petricoviensis, Ad Uniformem Ecclesiarum Regni Poloniae Usum, Reimpressa Cum Gratia et Privilegio S. R. M, Cracoviae 1730, s. 1–40, 133–160, 250–264; W. Schenk, Błogosławieństwo. W liturgii [w:] Encyklopedia katolicka (dalej EK), t. 2, Lublin 1989 (dodruk), kol. 685; W. Głowa, Egzorcyzm [w:] EK, t. 4, Lublin 1989 (dodruk), kol. 736; Wykład Obrzędów Kościelnych historyczny i duchowy z Historii Kościelnej, Liturgii, z Dziel przez znakomitych Autorów o niej napisanych, niemniej z Ducha tychże Obrzędów wyczerpiony, Warszawa 1839², s. 160–163.*

³ W. Wójcik, *Ze studiów nad synodami polskimi*, Lublin 1982, s. 95; Archiwum Diecezjalne we Włocławku (dalej ADWł.), sygn. AAG A. Kons. Kaliskiego 52(1720), k. 194v–195.

⁴ J. Kracik, *Chrzest w staropolskiej kulturze duchowej*, „Nasza Przeszłość” (dalej NP), 74(1990), s. 200–203; M. B[artnyowski], *Wywód* [w:] Ekość., t. 32, Płock 1913, s. 422–423; W. Łubieński, *List Pastorski do Owieczek Archidiecezyi Metropolitalney Gnieźnieńskiej tak w Duchownym iako i Swieckim Stanie będących*, Łowicz 1761, k. Ev.

nostrum in nomine Domini i antyfonę z psalmem 23. Później, podając kobiecie koniec stuły, wprowadzał ją do świątyni i mówił: *Ingredere in templum Dei, adora Filium Beatae Mariae Virginis, qui tibi foecunditatem tribuit prolis*. Następnie kobieta klękała przed ołtarzem i modliła się, dziękując za otrzymane łaski. Kapłan w tym czasie odmawiał po cichu *Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison, Pater noster*, kończąc dialogiem *Et ne nos inducas in tentationem. Sed libera nos a malo. Salvam fac ancillam tuam Domine. Deus meus sperantem in te. Mitte ei Domine auxilium de sancto. Et de Sion tuere eam. Nihil proficiat inimicus in ea. Et filius iniquitatis non apponat nocere ei. Domine exaudi orationem meam. Et clamor meus ad te veniat*. Obrzęd kończył wezwaniem do modlitwy i formułą: *Dominus vobiscum. Et cum spiritu tuo. Oremus. Omnipotens sempiternus Deus, qui per Beatae Virginis partum fidelium parientium dolores in gaudium vertisti, respice propitius super hanc famulam tuam et praesta, ut post hanc vitam eiusdem Beatae Mariae meritis et intercessione, ad aeternae beatitudinis gaudia cum prole sua pervenire mereatur. Per Christum Dominum nostrum. Amen*. Pokropienie w formie krzyża i wezwanie *Pax et benedictio Dei omnipotentis, Patris + et Filii, et Spiritus Sancti, descendat super te, et maneat semper. Amen* zamykały obrzędy⁵.

Zdarzało się, że na tle wywodu dochodziło do sporów między duszpastorzami. W aktach sądów kościelnych odnotowano oskarżenia o naruszanie praw parafialnych i ich zaniedbywanie⁶.

Świecenie świec, zwanych gromnicami, było kolejnym *sacramentale*. Odbywało się ono w święto Oczyszczenia NMP, czyli 2 lutego. Świece składano na środku kościoła przed głównym ołtarzem lub po jego prawej stronie, patrząc od wejścia. Kapłan ubrany w kapę lub ornat podchodził w procesji z ministrantami do ołtarza i błogosławił świece. Pozdrowiał zebranych słowami: *Dominus vobiscum* i rozpoczynał modlitwy z mszału: *Oremus. Domine sancte, Pater omnipotens, aeternus Deus, qui omnia ex nihilo creasti, et jussu tuo per opera apum hunc liquorem ad perfectionem cerei venire fecisti, et qui hodierna die petitionem justis Simeonis implesti: te humiliter deprecamur, ut has Candelas ad usus hominum, et sanitatem corporum, et animarum, sive in terra, sive in aquis, per invocationem tui sanctissimi nominis, et per intercessionem beatae Mariae semper Virginis, cujus hodie festa devote celebrantur, et per preces omnium Sanctorum tuorum, bene + dicere, et sancti + ficare digneris, et hujus plebis tuae, quae illas honorifice in manibus desiderat portare, teque cantando*

⁵ *Pars prima Ritualis. De sacramentis, Ex Decreto Synodi Provinc; Petricoviensis, Ad Uniformem Ecclesiarum Regni Poloniae Usum, Reimpressa Cum Gratia et Privilegio S. R. M, Cracoviae 1725, s. 179–180.*

⁶ ADWł., sygn. AAG A. Kons. Kaliskiego 52(1718), k. 86.

laudare, exaudias voces de coelo sancto tuo, et de sede majestatis tuae, et propitius sis omnibus clamantibus ad te, quos redemisti pretioso sanguine Filii tui. Qui tecum vivit, et regnat in unitate Spiritus Sancti Deus, per omnia saecula saeculorum. Amen.

Oremus. Omnipotens sempiterne Deus, qui hodierna die Unigenitum tuum ulnis sancti Simeonis in templo sancto tuo suscipiendum praesentasti: tuam supplices deprecamur clementiam, ut has Candelas, quas nos famuli tui, in tui nominis magnificentiam suscipientes, gestare cupimus luce accensas, bene + dicere, et sancti + ficare, atque lumine supernae benedictionis accendere digneris: quatenus eas tibi Domine Deo nostro offerendo, digni, et sancto igne dulcissimae charitatis tuae succensi, in templo sancto gloriae tuae repraesentari mereamur. Per eundem Dominum. Amen.

Oremus. Domine Jesu Christe lux vera, quae illuminas omnem hominem venientem in hunc mundum: effunde bene + dictionem tuam super hos Cereos, et sancti + fica eos lumine gratiae tuae, et concede propitius: ut sicut haec luminaria igne visibili accensa, nocturnas depellunt tenebras, ita corda nostra invisibili igne, id est, sancti Spiritus splendore illustrata, omnium vitiorum caecitate careant, ut purgato mentis oculo, ea cernere possimus, quae tibi sunt placita, et nostrae saluti utilia: quatenus post hujus saeculi caligiosa discrimina, ad lucem indeficientem pervenire mereamur: per te Christe Jesu salvator mundi, qui in Trinitate perfecta vivis, et regans Deus, per omnia saecula saeculorum. Amen.

Oremus. Omnipotens sempiterne Deus, qui per Moysen famulum tuum, purissimum olei liquorem ad luminaria ante conspectum tuum jugiter concinnanda preparari jussisti: bene + dictionis tuae gratiam super hos Cereos benignus infunde, quatenus sic administrent lumen exterius, ut te donante, lumen Spiritus tui, nostris non desit mentibus interius. Per Dominum in unitate ejusdem... Amen.

*Oremus. Domine Jesu Christe, qui hodierna die in nostrae carnis substantia inter homines apparens, a parentibus in templo es praesentatus: quem Simeon venerabilis senex lumine Spiritus tui irradiatus, agnovit, suscepit, et benedixit: praesta proprius, ut ejusdem Spiritus sancti gratia illuminati, atque edocti te veraciter agnoscamus, et fideliter diligamus: Qui cum Deo Patre in unitate ejusdem Spiritus sancti vivis et regnas Deus, per omnia saecula saeculorum. Amen*⁷. Potem celebrans nakładał ogień do turybularza, kropił trzykrotnie świece wodą święconą, zaczynał antyfonę *Asperges me*, ale bez śpiewu i psalmu, trzy razy spalał kadzidło. Później odpalano świecę od świec na ołtarzu i celebrans, stojąc na środku kościoła, podawał zebrany świece, które odpalano od jego świecy. Wierni, przyjmując świece, klękali. W tym czasie śpiewano antyfonę *Lumen ad revelationem gentium* i kanty

⁷ *Missale romanum ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini restitutum, S. Pii 5. pontificis max. jussu editum, Clementis 8. & Urbani 8. Auctoritate recognitum, Venetiis 1743, s. 406–407.*

Nunc dimittis. Następnie rozpoczynano procesję, niosąc zapalone świece w rękę. Płonęły one aż do czytania Ewangelii i potem od Podniesienia do obrzędów komunii św.⁸

Kolejnym *sacramentale* zastrzeżonym duszpasterzom parafialnym było święcenie pokarmów wielkanocnych. Nawiązywano w nim do starotestamentalnych praktyk paschalnych⁹. W XVII–XVIII w. święcono różne pokarmy. W *Rytuale piotrkowskim* przewidziano formuły poświęcenia baranka paschalnego, jaj i chleba. Pierwsze obejmowało formuły wstępne, modlitwę i pokropienie wodą święconą. Kapłan zaczynał obrzęd słowami: *Adiutorium nostrum in nomine Domini*. Po wezwaniu do modlitwy mówił: *Deus, qui per famulum tuum Moysen, in liberatione populi tui de Aegypto, agnum occidi jussisti, in similitudinem Domini nostri Iesu Christi, et utrosque postes domorum de sanguine ejusdem Agni perungi praecepisti ita benedicere + et sanctificare + digneris hanc creaturam carnis, quam nos famuli tui ad laudem tuam sumere desideramus, per resurrectionem ejusdem Domini nostri Iesu Christi, qui tecum vivit, et regnat in saecula saeculorum. Amen*. Potem kropił pokarmy mięsne wodą święconą¹⁰.

Podobnie wyglądało poświęcenie jaj. Po formułach wstępnych kapłan odmawiał nad nimi modlitwę i skrapiał je wodą święconą. Modlił się słowami: *Subveniat, quaesumus Domine, tuae benedictionis + gratia huic ovorum creaturae, ut cibus salubris fidelibus tuis, in tuarum gratiarum actione summentibus, ob. Resurrectionem Domini nostri Iesu Christi, qui tecum vivit et regnat, in saecula saeculorum. Amen*¹¹.

Następnie ksiądz błogosławił chleb. Po wprowadzeniu odmawiał modlitwę błogosławieństwa: *Domine, Iesu Christe, Panis Angelorum, Panis Vivus aeternae vitae, benedicere + dignere panem istum, sicut benedixisti quinque panes in deserto, ut omnes ex eo gustantes, inde corporis et animae percipiant sanitatem. Qui vivis et regnas, in saecula saeculorum. Amen*¹².

O święceniu pokarmów wielkanocnych wspominano w aktach kościelnych¹³. Najprawdopodobniej dokonywano go w Wielką Sobotę, choć badacze dawnych tradycji wspominali także o Wielkim Piątku i Wielkanocy¹⁴. Duszpasterz najczęściej objeżdżał dwory szlacheckie lub inne miejsca w parafii i tam

⁸ Tamże, s. 408–409.

⁹ M. Pisarzak, *Błogosławieństwo pokarmów i napojów wielkanocnych w Polsce. Studium historyczno-liturgiczne*, Warszawa 1979, s. 26, 29–31; tenże, *Błogosławienie pokarmów wielkanocnych w Kościele Zachodnim do wydania „Rytuału rzymskiego” w 1614 roku [w:] Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. 2, red. M. Rechowicz, W. Schenk, Lublin 1976, s. 171.

¹⁰ *Ritualis altera pars...*, s. 17; *Wykład Obrzędów Kościelnych...*, s. 182.

¹¹ *Ritualis altera pars...*, s. 18.

¹² Tamże.

¹³ Np. ADWł., sygn. AAG A. Kons. Kaliskiego 41(1682), k. 192v–193.

¹⁴ M. Pisarzak, *Błogosławieństwo pokarmów i napojów...*, s. 156–165.

dokonywał poświęcenia pokarmów przygotowanych przez parafian. Mieszkańcy wsi kościelnej przybywali z pokarmami najczęściej do kościoła lub na przykościelny cmentarz¹⁵.

Wśród produktów święconych na wielkanocny stół były różne pokarmy i napoje. Na pierwszym miejscu był początkowo baranek pieczony na rożnie, choć już w XVII w. zaczęto zastępować go figurką wykonaną często z ciasta, cukru, masła lub innego materiału. Święcono także różne mięsa i potrawy z nich przygotowane. Obowiązkowym pokarmem były jaja oraz sery, masło, twaróg i inne produkty mleczne. Nie zapominano również o chlebie i innych wypiekach. Przygotowywano poza tym owoce i warzywa, m.in. czosnek, chrzan, oraz przyprawy, m.in. sól i pieprz. Spośród napojów święcono najczęściej piwo i wino, a także gorzałkę¹⁶.

Starą tradycją było święcenie ziół w sierpniu, w uroczystość Wniebowzięcia NMP. Kapłan dokonywał go w kościele, zaczynając od formuł wprowadzających. Potem odmawiano psalm 64: *Te decet hymnus Deus in Sion* i responsorium. Później celebrans wzywał do modlitwy i błogosławił zioła słowami: *Omnipotens sempiternus Deus, qui Coelum, terram, mare et omnia visibilia et invisibilia, verbo tuo ex nihilo creasti; quique herbas arboresque ad usum hominum animaliumque terram gignere, et unum quodque juxta sementem in semetipso fructum habere praecepisti atque non solum, ut herbae animantibus ad victum, sed aegris etiam corporibus prodessent ad medicamentum, tua ineffabili pietate concessisti, te supplici mente et ore deprecamur, ut has diversi generis herbas et fructus, tua clementia bene + dicas et supra naturalem a te inditam virtutem, eis benedictionis tuae novae gratiam infundas, ut ad usum hominibus et jumentis in Nomine tuo applicatae, omnium morborum et adversitatum efficiantur praesidium. Per Dominum nostrum Iesum Christum filium tuum.*

Deus, qui per Moysen famulum tuum mandasti filiis Israel, ut manipulos novorum fructuum benedicendos deferent ad sacerdotes, tollerentque fructus arboris pulcherrimae, et laetarentur coram te Domino Deo suo; adesto propitius invocationibus nostris, et effunde tuae bene + dictionis abundantiam super nos, et super hos manipulos novarum frugum, uvarum, herbarum, et fructuum collectionem, quae cum gratiarum actione tibi representamus, et in Nomine tuo in hac solemnitate bene + dicimus, et concede, ut hominibus, pecoribus, pecudibus, et jumentis, contra morbos, pestes, ulcere, maleficia, incantationes, veneficia, serpentum, et aliorum venenosorum animalium et bestiarum morsus, necnon quaecunque venena, remedium praestent, atque contra diabolicas illusiones, et machinationes, et fraudes tutamen ferant, in quocunque loco positum, vel portatum, aut habetur

¹⁵ Tamże, s. 166–170; np. ADWł., sygn. AAG A. Kons. Kaliskiego 41(1682), k. 192v–193.

¹⁶ M. Pisarzak, *Błogosławieństwo pokarmów i napojów...*, s. 177–180.

aliquid ex eis. Quatenus cum manipulis bonorum operum, meritis Beatae Mariae Virginis, cuius Assumptionis Festum colimus, quo ipsa assumpta est, suscipi mereamur. Per Dominum nostrum Iesum Christum Filium tuum.

Oremus. Deus, qui virgam Iesse, Genetricem Filii tui Domini nostri Iesu Christi, hodierna die ad caelorum fastigia ideo evexisti, ut per eius suffragia et patrocinia fructum ventris illius, eundem Filium tuum mortalitati nostrae communicares, te supplices exoramus, ut eiusdem Filii tui virtute, eiusdem Genitricis glorioso patrocinio, istorum terrae fructuum praesidiis, per temporalem ad aeternam salutem disponamur. Per eundem Christum Dominum nostrum.

Et benedictio Dei Omnipotentis, Pa + tris, et Fi + lii, et Spiritus + Sancti descendat super has creaturas, et maneat semper. Amen. Potem składał ofiarę z ziół i kropił wodą święconą¹⁷.

Ziół używano później przy różnych okazjach. Służyły jako lekarstwa i pokarm dla ludzi i zwierząt. Okadzano nimi, dodawano je do kąpieli i obmywano¹⁸.

Sacramentale należącym do czynności zastrzeżonych proboszczowi były obrzędy pogrzebowe, określane niekiedy mianem egzekwii¹⁹. W średniowiecznych zbiorach prawnych przyjmowano zasadę, że zmarłych należało grzebać tam, gdzie pochowano ich rodziców. Dopuszczano jednak pochówki w innych miejscach, kiedy ktoś opuścił rodzinną parafię lub wybrał bardziej godne miejsce. Regułą było więc grzebanie wiernych na cmentarzu własnej parafii, jeśli wcześniej nie zarządzili oni inaczej²⁰. Zdarzały się także pochówki w obrębie kościołów, cmentarzy zakonnych i szpitalnych oraz przy kościołach filialnych. Były one skrzętnie odnotowywane w księgach zmarłych i przy okazji wizytacji²¹. Zalecano, by nie odprawiać pogrzebów przed upływem 12 godzin od zgonu, a w przypadku osób nagle zmarłych nie wcześniej niż przed upływem doby²².

Zgodnie z ustawodawstwem kościelnym należało odmówić pogrzebu m.in. poganom, żydom, heretykom i ich zwolennikom, apostatom, schizmatykom, ekskomunikowanym publicznie, obłożonym interdyktem i tym, którzy przebywali w miejscu interdyktu, samobójcom, poległym w pojedynkach, nawet jeśli

¹⁷ *Ritualis altera pars...*, s. 203–204; *Wykład Obrzędów Kościelnych...*, s. 183–184.

¹⁸ B. Baranowski, *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1975, s. 202; O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, seria 23: *Kaliskie*, cz. 1, Kraków 1890, s. 108.

¹⁹ R. Niparko, *Egzekwie* [w:] EK, t. 4, Lublin 1989 (dodruk), kol. 730–731.

²⁰ W. Wójcik, *Ze studiów nad synodami...*, s. 91, 93–94.

²¹ Np. Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej im. ks. Władysława Patykiewicza w Częstochowie, sygn. KM 1169, k. 2, 5v, 6v; sygn. KM 903, s. 354, 407; sygn. KM 904, s. 295; ADWł, sygn. AAG Wiz. 15, s. 251.

²² A. Tylkowski, *Praxis parochialis ex variis Synodiis, SS. Canonibus, Decisionibus Apostolicis [...] collecta*, Varsaviae 1693, s. 109–110.

przed śmiercią wyrażali skruchę, publicznym grzesznikom, jeśli zmarli bez pokuty. Pozbawiano także chrześcijańskiego pochówku osoby, o których publicznie było wiadomo, że zaniedbywały spowiedź i komunię wielkanocną i umierały bez oznak skruchy. Wyłączono również dzieci nieochrzczone. Jeśli zachodziła jakaś wątpliwość, należało zwrócić się wówczas do ordynariusza²³.

W *Rytuale piotrkowskim* przewidziano dwa rytury pogrzebowe. Jeden został przejęty z *Rituale Romanum*. Składał się z obrzędów odprawianych w domu zmarłego, podczas drogi do kościoła, z oficjum za zmarłych, mszy świętej, procesji do grobu i modlitw przy nim. Drugi, krótszy, był dostosowany do polskich zwyczajów. Określono go jako *Ordo exequiarum brevior ex usu Provinciae huius*. Składał się z obrzędów w domu zmarłego, drogi do kościoła, egzekwii i modlitw przy grobie z charakterystycznymi rysami polskich tradycji²⁴.

W rycie rzymskim obrzędy pogrzebowe zaczynało od przeniesienia ciała zmarłego z domu do kościoła parafialnego lub innego. Kapłan wchodził do domu żałoby ubrany w komżę i stułę koloru czarnego oraz niekiedy czarną kapę poprzedzony przez kleryków lub ministrantów, jednego niosącego krzyż i drugiego wodę święconą. Tam kropił wodą święconą ciało i zaczynał antyfonę *Si iniquitates* z psalmem *De profundis clamavi ad te*, kończąc słowami *Requiem aeternam dona ei, Domine et lux perpetua luceat ei* i antyfoną. Potem rozdzielano świece i zapalano je oraz formowano procesję z krzyżem na czele. Za nim postępowali członkowie bractw ze świecami i duchowni, jeśli uczestniczyli w pogrzebie, potem ksiądz poprzedzający trumnę, a za nimi reszta żałobników modląc się w ciszy. Ksiądz intonował antyfonę *Exultabunt Domino*, a kantorzy zaczynali psalm *Miserere mei Deus, secundum magnam* na przemian z duchownym. Podczas dłuższej drogi śpiewano także psalmy gradualne i inne z oficjum za zmarłych, kończąc każdy słowami: *Requiem aeternam dona ei, Domine*. Przy wejściu do kościoła ksiądz powtarzał antyfonę *Exultabunt Domino ossa humiliata*. Po wejściu do świątyni intonowano śpiew: *Subvenite, Sancti Dei*. Potem kładziono mary lub trumnę na środku kościoła, świeckiego stopami w kierunku ołtarza, duchownego – głową. Później odprawiano oficjum za zmarłych i sprawowano mszę świętą za zmarłego. Skończywszy mszę świętą, ksiądz zdejmował ornat i manipularz, a zakładał czarną kapę. Następnie udawał się procesyjnie z ministrantami niosącymi krzyż, świece, turybularz z łódką i wodę święconą do katafalku. Stawał u stóp zmarłego i zaczynał modlitwę *Nos intres*, po której śpiewano responsorium *Libera me Domine de morte aeterna*. W tym czasie ce-

²³ A. Labudda, *Liturgia pogrzebu w Polsce do wydania „Rytuału Piotrkowskiego” (1631). Studium historyczno-liturgiczne*, Warszawa 1983, s. 240; S. Ch[odźński], *Pogrzeb [w:] Ekość*, t. 20, Warszawa 1894, s. 128; *Acta et constitutiones synodi gnesnensis provinciae 1628* (Bernardus Maciejowski) [w:] I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich. Wybór tekstów ze zbioru Jana Wężyka z r. 1761*, Warszawa 1981, s. 307; *Pars prima Ritualis. De sacramentis...*, s. 111.

²⁴ A. Labudda, *Liturgia pogrzebu w Polsce...*, s. 208–210, 221–222; *Pars prima Ritualis. De sacramentis...*, s. 109–121; *Wykład Obrzędów Kościelnych...*, s. 191–192.

lebrans zasypywał kadzidło do kadzielnicy. Potem kantor podejmował śpiew *Kyrie eleison*, po którym ksiądz zaczynał głośno modlitwę *Pater noster* podejmowaną przez zebranych. W tym czasie brał do ręki kropidło, zanurzał je w wodzie święconej, kroił ciało zmarłego i okadzał je, obchodząc wokół katafalk. Kończył modlitwą: *Oremus. Deus cui proprium est miserere*. Następnie wynoszono ciało do grobu. W tym czasie śpiewano antyfonę *In paradisum deducant te Angeli*. Przy grobie ksiądz intonował antyfonę *Ego sum resurrectio*, potem *Kyrie eleison* i *Pater noster*, kończąc modlitwą *Oremus. Fac quaesumus Domine i Requiem aeternam dona ei Domine, et lux perpetua luceat ei. Requiescat in pace. Amen. Anima ejus et animae omnium fidelium defunctorum per misericordiam Dei requiescant in pace*. W drodze powrotnej do kościoła lub zakrystii odmawiano antyfonę *Si iniquitates* z psalmem *De profundis* i *Requiem aeternam*²⁵.

W rubrykach rytuału przewidziano także możliwość skrócenia obrzędów pogrzebowych. Można było skrócić oficjum za zmarłych lub je opuścić w całości. Można było także opuścić mszę pogrzebową, jeśli zachodziła taka konieczność²⁶.

W skróconym rycie polskim obrzędów pogrzebowych przewidywano dwie możliwości, jedną z wyjściem z domu zmarłego, a drugą zaczynającą się w kościele lub na cmentarzu. W przypadku przyścia księdza do domu żałoby zaczynało obrzędy od śpiewu *Libera me Domine*. Jeśli zaczynało w kościele lub na cmentarzu, to ksiądz, stając przy głowie zmarłego, intonował responsorium *Qui Lazarum* z werselem *Requiem aeternam*. Potem mógł, klęcząc, odmówić wersetu *Kyrie eleison, Pater noster* i wstając modlitwę *Oremus. Omnipotens sempiterna Deus*. Po złożeniu ciała do grobu kroił je wodą święconą i rzucał grudkę ziemi, mówiąc: *De terra formasti me Domine, et carne induisti me, resuscita me in novissimo die, Redemptor meus Domine*. Następnie podczas zasypywania grobu śpiewano antyfonę *Salve Regina*²⁷.

Obrzędowi pogrzebowemu towarzyszyły dzwony. Po raz pierwszy uderzano w nie w momencie konania. Wzywano w ten sposób do modlitwy za zmarłych. Potem dzwoniło na rozpoczęcie obrzędów pogrzebowych, podczas procesji do kościoła i do grobu oraz na zakończenie pogrzebu w czasie śpiewu *Salve Regina*²⁸.

Inny charakter miały pogrzeby małych dzieci ochrzczonych. Nie dzwoniło wtedy, a trumnę i katafalk przybierano kwiatami. Szaty liturgiczne były białe, a nie żałobne. Cała liturgia miała charakter radosny i uwielbienia Boga. Wiercono bowiem, że dusze dzieci poszły prosto do nieba. Ksiądz zaczynał obrzędy

²⁵ J.L. Łunkiewicz, *Wykład obrzędów i religijnych zwyczajów rzymsko-katolickiego Kościoła ze względu na ich duchowne znaczenie*, Wilno 1899⁷, s. 145–146; *Pars prima Ritualis. De sacramentis...*, s. 111–120.

²⁶ *Pars prima Ritualis. De sacramentis...*, s. 120.

²⁷ J.L. Łunkiewicz, *Wykład obrzędów...*, s. 145–146; *Pars prima Ritualis. De sacramentis...*, s. 120–121.

²⁸ A. Labudda, *Liturgia pogrzebu w Polsce...*, s. 214–215.

w domu zmarłego dziecka od pokropienia i antyfony: *In nomen Domini* z psalmem 112: *Laudate pueri Dominum*. W drodze do kościoła odmawiano antyfonę *Sit nomen Domini* z psalmem *Beati immaculati* i ewentualnie *Laudate Dominum de coelis*. Po przybyciu do świątyni odmawiano antyfonę *Hic accipiet* z psalmem 23: *Domini est terra*. Potem modlono się słowami *Kyrie eleison* i *Pater noster*, a ksiądz kropił ciało wodą święconą i kończył modlitwą: *Oremus. Omnipotens et mitissime Deus*. W drodze do grobu modlono się słowami antyfony *Juvenes et virgines* i psalmu *Laudate Dominum de coelis*. Przy grobie ksiądz odmawiał *Kyrie eleison* i *Pater noster* z zebranymi i kończył modlitwą: *Oremus. Omnipotens sempiternus Deus*, kropił ciało wodą święconą, okadzał je i grób. Potem grzebano ciało, a wracając, modlono się słowami antyfony *Benedicite Dominum* i *Kantyku trzech młodzieńców*: *Benedicite omnia opera Domini Domino*. Przy ołtarzu ksiądz wzywał do modlitwy: *Dominus vobiscum* i modlił się: *Oremus. Deus, qui miro ordine Angelorum ministeria, hominumque dispensas, concede propitius, ut a quibus tibi ministrantibus in coelo semper assistitur, ab his in terra vita nostra muniatur. Per Christum Dominum nostrum. Amen*²⁹.

Obrzędy pogrzebowe zamykały ziemski etap ludzkiego życia, ale nie kończyły troski o los człowieka. Wyrażały chrześcijańską prawdę o ludzkim ciele stworzonym na obraz i podobieństwo Boże, któremu z tego tytułu należały się szacunek i godny pochówek. Złożenie go w grobie było tylko kolejnym etapem w oczekiwaniu na zmartwychwstanie.

Sakramentalia w minionych wiekach były istotnym elementem życia religijnego. Obrzędy ich sprawowania zawierały różne księgi liturgiczne. Kościół wciąż o nich przypomina i udziela ich, by uświęcać codzienne życie ludzkie. Wśród nich znajdują się egzorcyzmy, błogosławieństwa i poświęcenia. Wiele spośród nich jest zastrzeżonych proboszczom.

Bibliografia

I. Źródła

1. Archiwalne

Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej im. ks. Władysława Patykiewicza w Częstochowie:

sygn. KM 903; sygn. KM 904; KM 1169.

Archiwum Diecezjalne we Włocławku (ADWł.):

sygn. AAG Wiz. 15; sygn. AAG A. Kons. Kaliskiego 41; sygn. AAG A. Kons. Kaliskiego 52.

2. Drukowane

Acta et constitutiones synodi gnesnensis provincia. Anno Domini, Millesimo Sexcentesimo Vigesimo Primo. Die Vigesima sexta Mensis Aprilis inchoatae, et ad primam diem Maii

²⁹ Tamże, s. 224, 233; J.L. Łunkiewicz, *Wykład obrzędów...*, s. 147; *Wykład Obrzędów Kościelnych...*, s. 193; *Pars prima Ritualis. De sacramentis...*, s. 164–170.

- continuae* [w:] I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich. Wybór tekstów ze zbioru Jana Wężyka z r. 1761*, Warszawa 1981.
- Acta et constitutiones synodi gnesnensis provinciae 1628* (Bernardus Maciejowski) [w:] I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich. Wybór tekstów ze zbioru Jana Wężyka z r. 1761*, Warszawa 1981.
- Łubieński W., *List Pasterski do Owieczek Archidiecezyi Metropolitalney Gnieźnieńskiej tak w Duchownym iako i Swieckim Stanie będących*, Łowicz 1761.
- Missale romanum ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini restitutum*, S. Pii 5. pontificis max. jussu editum, Clementis 8. & Urbani 8. Auctoritate recognitum, Venetiis 1743.
- Pars prima Ritualis. De sacramentis, Ex Decreto Synodi Provinc; Petricoviensis, Ad Uniformem Ecclesiarum Regni Poloniae Usum, Reimpressa Cum Gratia et Privilegio S. R. M.*, Cracoviae 1725.
- Ritualis altera pars, De Caeremonis Ecclesiasticis, ut pote De Benedictionibus, Et Exorcismis, Ex Decreto Synodi Provinc; Petricoviensis, Ad Uniformem Ecclesiarum Regni Poloniae Usum, Reimpressa Cum Gratia et Privilegio S. R. M.*, Cracoviae 1730.
- Tylkowski A., *Praxis parochialis ex variis Synodiis, SS. Canonibus, Decisionibus Apostolicis [...] collecta*, Varsaviae 1693.

II. Opracowania

- B[artynowski] M., *Wýwód* [w:] *Encyklopedia kościelna*, t. 32, Płock 1913.
- Baranowski B., *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1975.
- Ch[odyński] S., *Pogrzeb* [w:] *Encyklopedia kościelna*, t. 20, Warszawa 1894.
- Ch[odyński] S., *Rytuały polskie* [w:] *Encyklopedia kościelna*, t. 24, Warszawa 1900.
- Głowa W., *Egzorcyzm* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 4, Lublin 1989.
- Kolberg O., *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, seria 23: Kaliskie, cz. 1, Kraków 1890.
- Kracik J., *Chrzest w staropolskiej kulturze duchowej*, „Nasza Przyszłość”, 74(1990).
- Labudda A., *Liturgia pogrzebu w Polsce do wydania „Rytuału Piotrkowskiego” (1631). Studium historyczno-liturgiczne*, Warszawa 1983.
- Łunkiewicz J.L., *Wykład obrzędów i religijnych zwyczajów rzymsko-katolickiego Kościoła ze względu na ich duchowne znaczenie*, Wilno 1899⁷.
- Niparko R., *Egzekwie* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 4, Lublin 1989.
- Pisarszak M., *Błogosławienie pokarmów wielkanocnych w Kościele Zachodnim do wydania „Rytuału rzymskiego” w 1614 roku* [w:] *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. 2, red. M. Rechowicz, W. Schenk, Lublin 1976.
- Pisarszak M., *Błogosławieństwo pokarmów i napojów wielkanocnych w Polsce. Studium historyczno-liturgiczne*, Warszawa 1979.
- Schenk W., *Błogosławieństwo. W liturgii* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1989.
- Subera I., *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich. Wybór tekstów ze zbioru Jana Wężyka z r. 1761*, Warszawa 1981.
- Wit Z., *Troska liturgiczna o człowieka chorego w świetle polskich rytuałów potrydenckich (1631–1964)*, Lublin 1995.
- Wójcik W., *Ze studiów nad synodami polskimi*, Lublin 1982.
- Wrona W., *Dzieje rytuału piotrkowskiego*, „Polonia Sacra”, 4(1951), z. 4.
- Wykład Obrzędów Kościelnych historyczny i duchowy z Historii Kościelnej, Liturgii, z Dziel przez znakomitych Autorów o niej napisanych, niemniej z Ducha tychże Obrzędów wyczerpiony*, Warszawa 1839².

SACRAMENTALS RESERVED FOR PRIESTS IN THE 17TH–18TH CENTURIES. THE EXAMPLE OF THE GNIEZNO ARCHDIOCESE IN POLAND

Summary

Following the Council of Trent, the Church in Poland used Roman liturgical books with minor adaptations to accommodate Polish traditions. The Piotrków Ritual (1631) – Polish edition of the Roman Ritual – describes several dozen different sacramental rites. Sacramentals have constituted an important part of religious life. And many of those were reserved for parish priests.

Keywords: Poland, Gniezno Archdiocese, Council of Trent, Roman Ritual, Piotrków Ritual, sacramentals